

CAMI MİMARİSİNİN GELİŞİMİ

CAMİ,

1. Müslümanların ibadet için toplandıkları yer. (Bk. ansıkl. böl.)
2. Cami yıkılmış ama mihrabı yerinde, yaşlanmasına karşın güzelliğini yitirmeyen kadınların bu durumunu belirtmek için söylenir.

Cami sözcüğü, cuma namazı kılınan büyük mescit anlamındaki "mescid-i cami"den kısaltılmıştır..

Cami müziği, camide icra edilen tek sesli ya da bir sesli, eşiksiz vokal müzik. (Başlıca formlar ezan, kıraat, salât [cuma salâtı, bayram salâtı, sabah salâtı, cenaze salâtı], mevlüt, miraciye, tespîh, münacaat ve tehli'dir. Çeşitli durumlarda camilerde sık sık okunan Salât-ı ümmiye ve Tekbir [Bayram tekbiri] ile mevlüdün "bahir"leri arasında okunan ilahiler sayılmazsa, tüm cami müziği, bir doğaçlama müziğidir. Dışarı müzikte kullanılan tüm makamlar, cami müziğinde de kullanılır.)

Divan edebiyatında insanları birleştiren bir yer olarak tanımlanır; sevgi ve iyilik kaynağı olduğu anlatılır,

Müslümanlıkta cuma ve bayram namazlarının camilerde, topluca kılınması zorunludur. Öteki namazlar, istenilen uygun yerlerde, topluca ya da tek olarak kılınabilir. Bununla birlikte, Hz. Muhammet, camilerde cemaatla namaz kılmayı özendirilmiş, böyle davranmanın tek başına kılınan namazdan daha çok sevap olduğunu belirtmiştir. Müslümanlıkta camilerin en belirgin ve başta gelen özelliği, içinde Allah'a ibadet edilen özel mekân olmalarıdır. Bu durum Kuran'ın, "Kuşkusuz mescitler Allah için kurulur; öyleyse Allah ile birlikte başka birine kulluk etmeyiniz" (LXXII,18) ayetinde gösterilmiş; başka bir ayette ise, "Allahın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inananlar, namazlarını kılanlar, zekâtını verenler ve Allah' tan başkasından korkmayanlar yaparlar" (IX, 18) denilmiştir. Camilerin ibadet dışında başka işlevleri de vardır; bunların başında, müslümanların birbirleriyle görüşüp kaynaşmaları, toplumsal sorunların cemaat arasında konuşulup tartışılması, hutbe, vaaz ve cami dersleri gibi yollarla eğitim ve öğretim gelir. Müslümanlığın ilk dönemlerinde, camiler ibadet işlevinin yanı sıra, bir türlü halk meclisi niteliğindedir. Hz. Muhammet ve dört halife dinsel, toplumsal ve siyasal sorunları çoğunlukla camide halkla tartışır ve çözümlerlerdi. İslamda ilk eğitim ve öğrenim faaliyetleri de camilerde başladı. Mahalle mektepleri, medreseler kurulup geliştikten sonra bile, camilerde özellikle hadis, tefsir gibi din bilimleri alanında öğretim yakın zamanlara kadar sürdürüldü. Müslümanlıkta camilerin "beytullah" (Allah'ın evi) sayılması, bu mekânlara karşı saygılı olma zorunluluğunu doğurdu; bu nedenle "cami âdabı" denilen saygı kuralları gelişti. Kuran'ın emrettiği gibi (VII,31), camilere güzel ve temiz giysilerle gitmek, aptessiz girmek, girince, "salât-ı mescit" (cami namazı) adı verilen iki rekât saygı namazı kılmak, din ve dünya işleri için yararlı olmayan sözler etmemek, alçak sesle konuşmak, derli toplu oturmak, temiz tutmak, soğan-sarmısak gibi kötü kokulu yiyecekler yiyerek cemaati rahatsız etmemek, belli bir düzen içinde ve başkalarına da yer kalabilecek biçimde oturmak, oturanların omuzlarından atlayarak ileri saflara gitmeye çalışmamak, dilencilik, alışveriş gibi davranışlardan kaçınmak, cami âdabındandır.

Mimarlıkta. Müslümanlığın ilk yıllarında Tanrı'ya ibadet yerlerine "secde edilen yer, namaz kılınan yer" anlamına gelen "Mescid ül-cami" deniliyordu, ancak giderek bu tür yapılara kısaca cami denir oldu. Cami sözcüğünden daha geniş bir anlamı olan mescit, türkçede mahalle aralarında bulunan küçük ibadet mekânları için kullanılır olmuş, müslümanlığın yayılmasıyla birlikte yapılan büyük ibadet yerlerine ise "cami" denilmiştir. Kentlerdeki büyük ve önemli ibadet yerlerine "**ulu cami**", sultanların yaptırdıklarına da "**selatin cami**" adı verilmiştir.

Farklı dönem ve yörelerde, farklı mimari ve estetik özellikler göstermekle birlikte cami, ana çizgileriyle kendisini oluşturan amaca yönelik bir biçim taşır. Temel tasarım olarak bu biçim, Mekke'den gelen çizgiyi dik açı ile kesen bir duvardır. Kible yönünün göstergesi olan bu duvar üzerinde yer alan mihrap, namaz kılan topluluğun (cemaat) nereye dönük olmaları gerektiğini vurgulayan mimari bir öğedir. Camilerin tarihsel gelişimini irdelemeden önce, başlıca bölümlerini incelemek gerekir. Gelişmiş bir Osmanlı camisinde, namaz kılınan kapalı cami hacmine "sahn, şahın ya da haremsaray", yanlarda ve giriş duvarında bulunan kimi zaman biraz yüksek tutulan sekilere "sofa", kible yönünü gösteren mihrap önündeki yüksekliğe "seki" denilir. Kimi büyük camilerde galeriler bulunur. "Kadınlar mahfili" denilen bu mekânlar, kadınların namaz kılabilmesi için ayrılmış bölümlerdir. Kimi camilerdeyse padişahın namaz kılabilmesi için ayrılmış, "hünkâr mahfili" denilen özel bir bölüm vardır. Genellikle ayrı bir girişi olan ve cami zemininden yüksek yapılan bu bölüm, cami içinden görülemeyecek biçimde kafesle ayrılmıştır. Namaz kılanların hareketlerinde birlik oluşturabilmek için müezzinlerin üzerine çıktığı ve imamın tekbirlerini yineledikleri platforma "müezzin mahfili" denir. Camilerde genellikle fazla eşya bulunmaz. Zemin çoğu kez taştır ve üzeri önce hasır, sonra halı ve kilimlerle örtülüdür. Hocaların vaaz vermek için üzerine çıktıkları "**kürsü**", mihrabın her iki yanında bulunan büyük "**şamdanlar**", kubbeye asılı olan "**kandiller**", ayakkabıların konulduğu "**pabuçluklar**", üzerinde Kuran okunulan "**rahleler**" başlıca eşyalardır. Dış mimari öğeler ise şu bölümlerden oluşur: genellikle revaklı olarak tasarlanmış olan giriş bölümüne "**son cemaat yeri**" denilir. Bu bölüm gecikenlerin namaz kılabilmesi için ayrılmıştır, buradakilerin imamın tekbirini duyabilmeleri için, müezzin mahfili gibi bir işlevi olan ve "**mükebbire**" denilen küçük balkonlar vardır. Son cemaat yeri aynı zamanda, büyük camilerde revaklarla çevrili "**harem**" de denilen iç avlunun kible yönünü belirler. Bu avlunun ortasında aptes almak için yapılmış bir "**şadırvan**" bulunur. Kimi zaman ağaçlarla süslenen bu avlunun çevresindeyse, duvarlarla sınırlanmış bir dış avlu (harim) yer alır. Caminin en önemli dış öğelerinden biri, "**minare**"dir. Minare "**kürsü**" denilen bir kaide üzerinde yükselir, kürsü ile minarenin asıl "gövde"si arasındaki geçiş bölümüne "**pabuç**", ezan okunan balkona "**şerefe**", onun üzerinde yer alan daha ince gövdeye "petek", koni biçimindeki örtüye "**külâh**", onu taçlandıran madeni motife de "**alem**" denilir.

Caminin avlusunda, cenaze namazının kılındığı yer olan "**musalla**", tabutların üzerine konulduğu "**musalla taşı**", tuvaletler, imam ve müezzinler için odalar, namaz saatlerinin doğru saptanabilmesi için bir "**muvakkithane**" bulunur.

İlk caminin Hz. Muhammet'in Medine'deki evi olduğu, bu yapının ilerdeki cami planlarına ön tip oluşturduğu öne sürülür. Bu yapının bir kible duvarı boyunca dizilmiş ahşap direklerin taşıdığı yalın bir örtü düzeni vardı. O yıllarda kible, henüz Kudüs yönündeydi. Kabe'nin kible olarak benimsenmesi, Mekke'nin geri alınışından sonradır. Aslında mihrap nişi de oldukça geç bir dönemde ortaya çıkmıştır.

İlk cami örneklerinde bu öğeye rastlanmaz (Küfe camisi). İlk cami, yalnızca namaz kılınan bir mekân değildi. O günkü toplumsal yapı gereği, önemli kararlar alınan, mahkeme işlevi gören, öğretim yapılan ve giderek konuklan barındıran çok işlevli bir yapı olma niteliğini taşıyordu. Ancak zamanla gelişen ve çeşitlenen yapılar, camilerin işlevlerini yalnızca namaz kılınan mekân olarak sınırlamıştır.

Cami mimarisinin gelişiminde, VIII. yy.'dan başlayarak ülkelere ve toplumlara göre değişen ve oldukça büyük ayrımlar gösteren sürekli bir arayışın çabası gözlenir. Buna bağlı olarak camiler, tarih içinde çok değişik biçimlerde planlanmıştır. XII. yy.'da İran'da "**dört eyvan**"lı bir avlu türünün geliştirildiği, gene aynı yüzyılda K.-B. Afrika ve Endülüs emevi sanatı çerçevesinde belirgin ve standart bir cami tasarımına ulaşıldığı görülür. Bu tasarım, mihrap yönü bir şahınla vurgulanmış, çok sütunlu bir hol ve bir hypostylos

salondan oluşur. Buna karşılık Anadolu' da cami mimarisinin tiplene gelişimi, XIX. yy. sonuna değin sürmüştür. Anadolu'da, çok ayaklı plan türünden başlayarak klasik osmanlı döneminin sonuna değin, özellikle yapısal gelişim sorunuyla ilgilenilmiştir.

• **Emeviler dönemi.** Emeviler Fustat, Basra ve Kûfe'de bulunan camileri onarıp eklemeler yapmış ve bunlara yenilerini eklemiştir. Ancak, gene de halife Abdülmelik'in, 691'de Kudüs'te yaptırdığı Kubbetüssahra* bu aşamada bir cami niteliği taşımaz. Burası Kabe'de olduğu gibi, daha çok bir ziyaret ve tavaf yeri olarak tanımlanabilir. Öte yandan, Abdülmelik'in 702'de yaptırdığı Mescidi Aksa ise, kible duvarına dik olarak uzanan şahın-larıyla, daha çok bir hıristiyan bazilikasını andırır. Cami mimarisi için en erken örnek olarak Şam'daki Ümeyye camisi gösterilebilir. Bu yapının yerinde daha önce Roma-lılar'a ait Jüpiter tapınağı bulunuyordu. Bizans döneminde ioannes kilisesi olarak kullanılan yapı (IV. yy.), müslümanların Şam'ı almaları üzerine yıktırılmış, yerine halife Velit I döneminde kilisenin planına benzeyen Medine camisi yaptırılmıştı. Bu yapıda, kible duvarına koşut olarak uzanan üç şahın, dikey bir orta şahınla kesiliyordu. Sahınların kesiştikleri yerde, dört sütun üzerinde kemerlerle taşınan bir kubbe bulunuyordu. Taş ve tuğla kullanılan yapıda, çatı ahşaptı ve avlu iki katlı reyaklarla çevriliydi. Öte yandan, Tunus'un Kayrevan yöresinde, 670'te yaptırılan Seydiukba camisi, 724 ve 836 yıllarında olmak üzere iki kez genişletildi. Ukba bin Nafia tarafından bir ordugâh camisi olarak yaptırılan bu yapıda, mihraba dikey olarak uzanan on yedi şahın bulunur. Bu şahınlar geniş bir orta şahınla kesilir. Çatı K. Afrika'da ilk kez görülen at nalı biçimindeki kemerlerle taşınır. Ortada, biri mihrap önüne, ötekisi son cemaat yeri üzerine gelecek biçimde iki kubbe bulunur. Dilimli mihrap önü kubbesine tonoz bingilerle geçilmekte, kubbe bu biçimiyle istiridye kabuğunu andırmaktadır. Yapı genel olarak süslü nişleri, tonoz bingileri ve dilimli kemerleriyle iran etkisi taşır. Endülüs'te bulunan Kurtuba camisi ise revaklı bir avlu ile kible duvarına dik olarak uzanan on bir şahından oluşan planıyla, emevi camilerinin planını sürdürür. Kurtuba camisi'nde görülen bu özellikler, K.-B. Afrika'daki Mu-rabıtlar'ın ve Muvahhitler'in dinsel yapılarını da etkilemiştir. Murabıtlar döneminden Cezayir Ulu camisi, Fas'taki El -Karaviyn camisi ile Tlemsen camisi, Mu-vahhitler döneminden Tinnel, Kutubiye, Sevilla ve Rabat'taki Hasan camileri bu etkileri taşıyan örneklerdir.

• **Abbasiler dönemi.** Emeviler, 750'de egemenliklerini Abbasiler'e kaptırınca, halifelik Hz. Muhammet'in amcası Abbas bin Abdülmuttalip'in soyundan olan Ebul-abbas'a geçti. Dolayısıyla siyasal ve kültürel merkez de Şam'dan Bağdat'a taşındı, sanatta iran etkisi görülmeye başlandı. Bu dönemden günümüze yalnızca iki cami ulaştı. Mezopotamya'da bulunan bu yapılar, Samerra Ulu camisi ile Ebudülef camisi'dir. Halife Mutasım'ın, Bağdat'ın K.'inde kurdurduğu (836) ve 838-892 arasında Abbasiler'e başkentlik yapan Samerra kentinde bulunan Ulu cami 848-852 tarihleri arasında tamamlanmıştır. Mimarisiyle, önceki dönemin camile-riyle benzerlikler gösteren yapı, kible duvarına dikey uzanan yirmi beş şahından oluşur, avlusu birkaç sıra revakla çevrilidir. Caminin emevi mimarlığından ayrılan özelliği ise, kullanılan gerecin tuğla olmasıdır. "Malviye" denilen ve caminin dışında yer alan minarenin, Mezopotamya zig-guratlarından etkilenilerek yapıldığı öne sürülür. Samerra'nın 15 km kadar K.'indeki Caferiye kentinde bulunan Ebudülef camisi (860-861), planı ve dış görünüşüyle Samerra Ulu camisi ile benzerlikler gösterir. Bu yapıda da tuğla kullanılmıştır. Ancak bu camide görülen sivri kemerler Abbasi dönemi mimarlığının getirdiği bir yeniliktir. Bu dönemin cami mimarlığının etkileri Kahire'de ibni Tolun'un yaptırdığı (877-879) İbnitolun camisi'nde görülür. Genel özellikleriyle Samerra Ulu camisi ve Caferiye Ebudülef camisi'ne benzeyen bu yapıda önemli yeniliklerle de karşılaşılır. Abbasi camilerinde görülen kalemsi izlenim, yapının dış duvarlarına açılan pencerelerle hafifletilmiş, tuğla duvarlar alçıyla sıvanmıştır. Yapının harim bölümü, türk üslubundaki sivri kemerlerle, kible duvarına koşut olarak uzanan beş şahına ayrılmıştır. Türklerin, Abbasiler döneminde Samerra'ya getirdikleri alçı süslemelerin benzerlerine bu yapıda da rastlanır. Bu dönemde İran'ın çeşitli bölgelerinde meydana getirilen yapılarda da tuğla ve kerpiç kullanıldığından, bugüne çok az örnek ulaşabilmiştir. Bunların en eskisi Damgan'daki Tarihane camisi'dir. Samerra Ulu camisi ve Caferiye Ebudülef camisi'ne benzeyen bu yapının yanı sıra Nayin camisi de (960), aynı örneğe uygun olarak yapılmış, ancak sonradan eklenen

bölümlerle ilk biçimi bozularak günümüze ulaşmıştır. Yapının sütunları ve mihrabı geometrik ve bitkisel motifli alçı süslemelerle kaplıdır. Hazar denizi kıyısındaki Demavent camisi de (XI. yy.), aynı özelliklere sahiptir. Nişapur'daki ilk Mescidi Cuma'nın da bu dönemden kaldığı sanılır. Kimilerine göre Ebu Müslim el - Horasani tarafından 750'de, kimilerine göreyse Amr bin Leys tarafından IX. yy.'da yaptırılan bu caminin harim bölümünün ahşap direkli olduğu ve önünde bir avlusu bulunduğu öne sürülür.

• **Fatımiler dönemi.** Abbasiler'in Emevi-ler'den aldıkları halifelik kurumunun Bağdat'taki yetkisi sarsılmaya ve zayıflamaya başlayınca, ortaya iki yeni devlet çıktı. Bunlardan biri siyasal ve kültürel merkez olarak Kurtuba'yı (Cordoba) ilan eden, Şam'daki Emevi soyundan gelen ispanya Emevileri, ötekiyse Mısır'da Hz. Muhammet'in kızı Fatma'nın soyundan gelen ve Ebu Muhammet Ubeydullah tarafından kurulan Fatımi devletidir. Egemenlikleri 200 yıl süren Fatımiler, islam sanatına berberi olmalarından ötürü K. Afrika, şii olmalarından ötürü de iran etkilerini getirmişlerdir, ilk kentleri olan Mehdiye'de-ki Mehdiye camisi, kibleye dik olarak uzanan dokuz şahından oluşur. Yapıdan günümüze yalnızca mihrap bölümünün kalıntılarıyla, avluya girişi sağlayan kapı re-vağı kalmıştır. Dışarıya doğru taşkın olan at nalı biçimindeki taçkapı, Sasani eyvanlarıyla, Roma zafer taklarının etkilerini taşır. Sfaks Ulu camisi'nde (998), derinliğine uzanan on dokuz sanının üzeri geçme tonozlarla örtülmüştür. Üst üste üç kuleden oluşan minaresi, Kayrevan camisi' nin minaresine benzer. 964'te Mısır'ı ele geçirerek Fustat yakınlarındaki Kahire kentini kuran Fatımi kölelerinden Cevher bin Abdullah da Camiülezhher*'i yaptırdı (970-972). Planıyla Umeyye camisi'ne benzeyen yapının, tonoz bingili kubbelerinde İran etkisi görülür. Birçok açıdan ibnitölun camisi'ne ve Camiülezhher'e benzeyen El-Hakim camisi 990-1003 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Dış cephesindeki nitelikli taş işçiliğinden, yapımında Suriyeli ya da G.-D. anadolulu ustaların çalışmış oldukları anlaşılır. 1125'e tarihlenen El -Akmer camisi ise tümüyle taştan yapılmıştır. Cephesinde yer alan ve içleri istiridye biçiminde motifli sivri kemerli nişleri, kufi yazı frizleri, madalyonları ve mu-kamas süslemeleriyle oldukça zengin bir mimarisi vardır. Talayi bin Ruzzik tarafından yaptırılan Salihatalayı camisi (1160), plan ve düzenlemesiyle geleneksel özellikleri yansıtır. Halife El-Muntansır'ın başkomutanı Emirülcuyuş'un yaptırdığı El -Cuyuşi camisi (1085), her açıdan yeniliklerle dolu olup daha sonraki dönemlerde geliştirilecek olan bir düzenleme anlayışına sahiptir. Yapı, öndeki giriş bölümünün sağında yer alan merdiven, solda aptest almaya ayrılmış bir salon ve ortada kare biçimindeki giriş dehliziyle üç bölümlü olarak tasarlanmıştır. Orta bölüm, bir avlu ile, bunun sağında ve solunda yer alan tonoz örtülü birer odadan oluşur. Mihrabın önünde elipsoit* bir kubbe bulunur. Mihrabın da bulunduğu harim bölümüne çifte sütunlara dayanan üç kemerli bir kapıdan girilir. Harimin solundaki kubbeli türbe, Mısır islam mimarlığında ilk kez karşılaşılan bir örnektir. Türbenin sivri kemerlerinde yer alan ve Mısır'daki ilk örneği oluşturan tuğla mukarnaslar ile mihraptaki alçı süslemeler açık bir biçimde Asya etkisi gösterir.

• **Gazneliler dönemi.** Gazneliler döneminden (X.-XI. yy.'lar), günümüze hiçbir cami yapısı ulaşmamıştır. Kimi tarihsel kaynaktan ve yapılan kazılardan anlaşıldığı kadarıyla, Mesut III ve Sultan Mahmut'un saraylarında camiler de vardı. Öte yandan Leşkeribazar camisi'nde (XI. yy.) yer alan mihrap önü kubbesi, ilk örnek oluşturması açısından önemli bir yapıdır. Ayrıca Sultan Mahmut tarafından yaptırıldığı sanılan ve ilk ahşap cami olduğu öne sürülen bir camiden de söz edilir.

• **Karahanlılar dönemi.** X. yy.'da Samaniler'i yenerek güçlenen Karahanlılar'ın, Orta Asya'dan Maveräünnehir'e değin uzanan çok geniş bir alanda gerçekleştirdikleri yapılar, tuğla gerecin kullanılması yüzünden bugüne gelememiştir. Bu dönemden çok az örnek bulunmaktadır. XV. yy.'da Şeybaniler'in Buhara'nın Şehristan mahallesinde yaptırdıkları Kalyan camisi' nin, daha önce karahanlı hükümdarı Ars-lan Han (1087-1130) tarafından aynı yerde yaptırılmış olan caminin eşi olduğu biliniyor. Eski yapının geleneğe uygun avlulu ve payeli bir planı vardı. Karahanlılar döneminden kalma minarenin gövdesi on üç kuşakla süslüdür, şerefenin altını çini yazı frizi dolandır. Şirkebir camisi'nin (X. yy.) mihrabında görülen alçı bezemeler, daha sonraki tüm yapılarda kullanılarak Karahanlı mimarlığında geleneksel bir öge olmuştur. Merv yakınlarındaki Talkatanbaba camisi ise (XI. yy.), mihrap önü kubbesi ve enine gelişen mekân

anlayışıyla, daha sonra yapılacak olan türk camilerine örnek oluşturmuş önemli bir yapıdır. Buhara yakınlarındaki Hazerdega-ron camisi (XI. yy.), planı ve mimarisiyle gelişmiş bir örnektir, kubbesi tonozlarla çevrilidir. Sütunlu bir planı olan Mugahat-tari camisi (XII. yy.), bezemelerinin zenginliğiyle dikkati çeker.

• **Büyük Selçuklular dönemi.** Oldukça geniş bir alana yayılan Büyük Selçuklu devleti, ele geçirdiği topraklarda pek çok mimarlık ürünü vermiş, ancak bunların çoğu harap olmuştur. Dönemin en önemli yapılarından biri, büyük selçuklu sanatının tüm özelliklerini yansıtan İsfahan'daki Mescidi Cuma'dır. İlk olarak 755'te Abbasiler döneminde El-Mansur tarafından ağaç direkli, on dokuz sahnalı ve kerpiç sıvalı olarak yaptırılan cami, 1080'de selçuklu sultanı Melikşah'ın veziri Nizamül-mülk tarafından onartılmış ve G.'deki eyvana bitişik kubbeli bir mekân eklettirilmiş-tir. Bu ek bölüm, görünümüyle gotik üslubu andırır. Caminin K.'indeki kubbeli bölüm, 1088'de Terken Hatun adına veziri Tacimülk tarafından yaptırılmıştır. 1121'de batniler bu camiyi yakmış ve dört eyvanlı olarak yenilemişlerdir. Bu yapı İlhanlılar (1310), Muzafferiler (1366), Timurlular (1447), Akkoyunlular (1475) ve Safeviler'in (1531) eklemeleri ve onarım-larıyla bugünkü görünümünü kazanmıştır. Yapı, anıtsal selçuklu camilerinin ilk örneği olarak, iran ve Türkistan'daki öteki camileri de etkilemiştir. Türkler, ortaya koydukları yapılarla İran cami üslubunu da etkilemiş ve ona yeni biçim kazandırmışlardır. Tek kubbeli ve köşk biçiminde Gülpayegan camisi (1105-1118), Kaçarlar döneminde (XVIII. yy.) dört eyvanlı bir yapıya dönüştürülmüştür. İsfahan'daki Mescidi Cuma ile benzerlikler gösteren kubbesi, tonoz bingilere oturur. Mihrap, frizi örgülü kufi yazıdan oluşur, ilk yapıldığında tek kubbeli plan Kazvin'deki Mescidi Cuma (1119), ilhanlılar döneminde değişikliğe uğramıştır. Yapı gereci olarak tuğlanın kullanıldığı cami, zengin alçı ve çini bezemeleriyle dikkati çeker. Mihrapla kubbenin dış bezemeleri Kaçarlar döneminde yapılmıştır. Gene Kazvin'deki Mescidi Haydariye de benzer türden bir yapıdır. Cami, Kaçarlar döneminde yapılan eklemelerle medreseye dönüştürülmüştür. Mihrap'taki zengin alçı süslemeler, daha sonra Anadolu selçuklu sanatını etkileyecektir. Duvarlar, lacivert ve firuze renkli çinilerden oluşan bir frizle süslüdür. Zeva-re camisi (1135) ise dört eyvanlı olarak yapılan ilk camilerden biri olma özelliğini taşır. Eyvanlar tuğladandır ve duvarlarda yüzeysel kemerler bulunur. Kubbe, içerden baklava biçiminde bezemelidir. 1156'da yaptırılan mihrabı alçı süslemelidir. Eski bir abbasi camisinin yerine yapılan Ardistan'daki Mescidi Cuma tek kubbelidir, duvarları rumi, palmet motifleri ve nesih, kufi yazı frizleriyle bezelidir. Mihraplardan biri alçı bezemelidir, mavi zemin üzerine kırmızı renkte motifler işlenmiştir.

• **Zengiler ve Eyyubiler dönemi.** Cami mimarisi, Büyük Selçuklu devletinin parçalanmasıyla ortaya çıkan devletlerde de gelişimini sürdürmüştür. Musul-Halep atabeyi Nurettin Zengi döneminden Musul Ulu camisi ile 1169'da yeniden yaptırılan Halep Ulu camisi, bu açıdan önem taşır. Şam Ümeyye camisi'ne benzeyen Halep Ulu camisi, mermer kaplamaları ve mo-zaikleriyle dikkati çeker. Yapı on beş kemerle avluya açılır. Zengiler dönemi camileriye avluya genellikle üç kemerle açılırlar. Medresenin Cindeki bir bölümün cami olarak kullanılması, bu dönemde, daha çok, medrese mimarisinin gelişimine neden olmuştur. Eyyubiler döneminde de sünni mezhebini yaymak amacıyla medrese yapımına önem verilmiştir. Dönemin en önemli camileri arasında Şam'daki Camiülvöbe (1231), Camiülak-sab, Camiülcerrah ve Camiülyelboğa (1347) belirtilebilir.

• **Memluklar dönemi.** Memluklar döneminde yeni bir cami üslubu geliştirilmiştir. Memluk sultanı Baybars I döneminden Kahire Baybars camisi'nde (1266) İbnito-lun ve El-Hakim camilerinin etkileri açıkça görülür. Ancak dörtte birlik bir bölümü kalmış olan yapı, kare planlı bir duvarla çevriliydi; dikdörtgen avlunun D., K. ve B.'sında çifte revaklar vardı. Bu cami dışa taşkın taçkapısı bezemeleriyle selçuklu dönemi örneklerini andırır. Ana mekân kibleye koşturularak uzanan altı şahından oluşur, bunları orta ekseninde üç dikey şahın keser. Bu sahnalar mihrap önündeki kubbeli mekânda son bulur. Melik Nasır Muhammet tarafından iç kalede yaptırılan cami (XIV. yy. başı), bir avlu çevresinde yer alan dört eyvanlı bir plana sahiptir. Sittimiska (1339), Mardani (1340), Aksungur (1346) ve Şeyhmüeyyet (1415-1420) camileri de avlulu ve sütun-lu cami geleneğini sürdüren daha yalın örneklerdir. Kahire'deki camileri en çok etkileyen şema, türk mimarlığında

görülen medrese-cami örneğidir. Sultan Kalavun döneminden Kalavun külliyesi (1285), medrese, türbe, mescit ve maristan'dan oluşur; geniş bir geçidin sol yanında mescit ve medrese, sağındaysa türbe ve minare yer alır. K.'deki maristan, yıkıntı halindedir. G.'deki büyük eyvan üç sahnalıdır; orta şahın daha büyük tutulmuştur. İki eyvanlı ilmalak camisi'nde (1319), asıl ibadet yerini oluşturan eyvan, avludan daha büyüktür. Sultanhasan medrese camisi de (1356-1363) dört eyvanlıdır. Orta avluya açılan eyvanlardan G.'deki, camiye oluşturur. Duvarlar mozaik bezemelidir, mihrap ise çokrenkli mermerdendir. Mihrabın iki yanında bulunan kapılardan, 55 m yüksekliğinde kubbeye örtülü türbeye geçilir. Yapının selçuklu sanatından etkilendiğini gösteren en önemli özelliği, taçkapının ana eksenden yana doğru kaydırılmış olmasıdır. Anıtsal görünüşlü cephe, kesme taştandır. Bu yapının planı, kimi küçük ayrılıklarla Emirülyusufi (1373) ve Berkuk Medrese-camisi'nde de uygulanmıştır. Cami ve türbeden oluşan Sultanberkuk camisi (1400'e doğru), taçkapının yanlarında yer alan iki minaresi, geniş boyuttaki avlusu, ana ibadet mekânının iki yanına yerleştirilmiş yüksek kubbeli türbe-leriyle bakışık planlı bir yapıdır. Cami -medrese yapılarını birleştiren Kayıtbay camisi (1472-1474), kubbesinin ve minaresinin bezemeleri, kırmızı-beyaz taşlardan örülmüş duvarlarıyla görkemli bir örnektir. Bu yapıda taçkapıyı izleyen bir koridorla kare planlı avluya geçilir. Daha önce kubbeye örtülü olan bu mekân günümüzde açıktır. Haç biçimi planlı yapıda, K. ve G. eyvanları küçük tutulmuştur, iki yan hücre ile büyütülen B. eyvanı ise avlu genişliğindedir. Mescit olarak değerlendirilen D. eyvanı at nalı biçimindeki bir kemerle avluya açılır. Elishaki (1481) ve Ganibey (1427) camilerinde de aynı özelliklerle karşılaşılır. Çerkez Memlukları döneminde yan eyvanların küçük tutulması özelliği, önceki dönemde görülen cami - medrese işlevli yapıların yerini, artık yalnızca cami işlevli olanların almasından ileri gelmektedir.

• **İlhanlılar ve Umurlular dönemi.** Büyük Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra İran'da egemenlik kuran ilhanlılar ve Ti-murlular, burada çeşitli mimari yapıtlar ortaya koydular. İlhanlılar döneminde Tebriz, Sultaniye, Meraga ve Herat kentlerinde, Gazan Han, Olcaytu, Ebu Sait Bahadır Han zamanında birçok cami, medrese, türbe, darüşşifa ve kervansaray yapılmıştır. Bu dönemden kalma camilerde, selçuklu camilerinin etkisi belirgindir. Ebu Sait Bahadır Han döneminden Veramin Ulu camisi (1322) dört eyvanlıdır, tonoz bingili kubbesi galeriyle çevrilidir. Yüksek tutulan iç ve dış taçkapılar çini bezemelidir. Yezd Mescidi Cuma'sı da (1375-1442) revaklı ve eyvanlı bir yapıdır. Rizaiye'de-ki Mescidi Cuma (XIII), paye"li, üç sahnalı ve mihrap önü kubbesiyle derinlemesine gelişen planıyla Anadolu camilerini anımsatır. Vezir Tacettin Ali'nin Tebriz'de yaptırdığı Mescidi Alişah camisi (1312-1322) anıtsal boyutlarda dört eyvanlı bir örnektir. Dönemin öteki önemli yapıtları arasında Natanz Mescidi Cuma'sı (1304-1309), Kirman Mescidi Cuma'sı (1349), Yezd'deki Vaktüsaat sayılabilir. Timurlular döneminde ise daha çok medrese yapımına önem verilmiştir. Meşhed kentindeki Gevherşad camisi (1418), dört eyvanlı, avlusu iki katlı revaklarla çevrili bir yapıdır. Cami olarak değerlendirilen uç eyvanı soğan biçiminde kubbeye örtülüdür. Bu eyvanın yanlarında yer alan minarelerle cephe mimarisine özen gösterilmiştir. Bu dönemden bir başka yapı da Tebriz'deki, 1465/1466'ya tarihlendirilen ve Karakoyunlular'dan Cihan Şah'ın kızı Saliha Hatun'un yaptırdığı Mavi cami ya da Gök mescit'tir. Değişik bir planı olan yapıda kubbe tüm orta mekâna egemen olacak biçimde tasarlanmıştır. Bu bölümün selçuklu camilerindeki avlunun karşılığı olduğu, çevresini üç yönden dolanan küçük kubbeli galerilerin de avlu çevresindeki revakların yerine geçtiği öne sürülür. Köşelerde yer alan minareler ön cepheye zengin bir görünüm kazandırır. Çok yıkık olan yapının mavi-yeşil çinili süslemeleri de önemlidir.

• **Safeviler dönemi.** XVI. ve XVII. yy.'larda İran'a egemen olan Safeviler döneminde birçok cami yapılmıştır. Bu dönem camilerinin en önemli özelliği iç ve dış cephelerin renkli çinilerle bezenmiş olmasıdır. İsfahan'daki Şah Abbas döneminden Şeyhlütfullah camisi (1603), zengin bezemeli taçkapısı ve kubbesiyle dikkati çeker. Şah Abbas'ın mimar Ebul Kasım'a yaptırdığı (1612-1630) Mescidi Şah'ta avlulu ve dört eyvanlı şemanın, o güne değin görülmemiş yeni bir uygulamasıyla karşılaşılır. Yapı, kubbeli mekânın yanlarında yer alan ve her biri sekizer kubbeye örtülü derinliğine salonları ve revaklı avlularına, geleneksel plandaki örneklerden ayrılır. Çifte minareli taçkapı, yapıyla bulunduğu meydanın (Meydanı Şah) eksenlerinin aynı olmaması yüzünden eğiktir. Daha geniş olan ortadaki iç avlunun önünde kubbeli bir mekân bulunur. Aynı

durum, yanlarda yer alan eyvanlarda da görülür. Bu dönemde iran'da meşhed yapımına da önem verilmiştir. Safevi hanedanı kurucusu Şeyh Safi için Erbil'de yaptırılan meşhedin bir bölümü olan cami, sekiz köşeli planıyla öteki örneklerden ayrılır. Bu yapıda da duvarlar, çiniler ve nişlerle süslüdür. 1855'e değin eklemelerle genişletilen, Şiilerin sekizinci imamı İmam Rıza için yaptırılmış olan Meşhed camisi' nin duvarları da içten ve dıştan çinilerle kaplıdır, kubbelerin dış yüzeyleri ise altın yaldızlıdır. Abbas I döneminden Hz. Fatma meşhedi de dönemin önemli örneklerindedir. Feth Ali Şah tarafından onartılan yapı, çok büyük bir avlu çevresine yerleştirilmiş dört eyvanlı camiler planıdadır. Altın yaldızla kaplanmış ana kubbe Asya etkileri taşır. Minarelerin örtülü şerefeleri de değişik üsluptadır. Irak'ta yaşayan İran etkisi altındaki Şiiler de yaptıkları camilerde aynı özellikleri uygulamışlardır. Irak'taki önemli meşhedler arasında, Nəcəf'teki Meşhedi Ali, Kerbela'daki Meşhedi Hüseyin, Samerra'da on ikinci imamın kaybolduğu yerde kurulan meşhed ve Bağdat'ta, yedinci ve dokuzuncu imamların mezarlarının üzerindeki Kazi-meyn camisi sayılabilir.

• **Hindistan'da türk-islam dönemi.** Hindistan'daki islam sanatı örnekleri, türk-iran -hint etkileri taşıyan seçmeci bir üslubun ürünüdür. Ahmedabad'daki Rani Rupa-vati camisi, eyvanlarının türk-iran üslubu karışımı olan sivri kemerleri, dışa taşkın zengin bezemeleri ve hint sanatı etkisindeki minare kaideleriyle bu dönemin ilginç bir örneğini oluşturur. Benzer özellikler, Ahmet Şah döneminden Ahmedabad Mescidi Cuma'sıyla Muhafızhan Sipri camilerinde de gözlenir. XVI. yy.'atarih-lenen Seydiseyyit camisi'nin pencere şebekelerindeki bezemeler, hint-islam sanatının, mermer işçiliğinde yarattığı üst düzeyde örneklerdir. Hindistan'da görülen ve yan yana üç kubbenin örttüğü, enine gelişen bir mekân şeması, sütunlu büyük camilerin yanı sıra küçük camilerde de uygulanmıştır. Delhi'deki Baragumbat camisi (XV. yy.) ile Agra'daki Şah Cihan döneminden Moti mescidi (1648-1655), bu planda yapılardır. Delhi yakınlarındaki, Hümayan döneminde başlatılıp Serşah döneminde bitirilen Kilaikuhna camisi, enine gelişen dar bir plan gösterir, üç bölümlü ana mekânın her bir bölümü bir kubbeyle örtülüdür, yanlardaki küçük kubbeli bölümler ayrıca yarım kubbelerle desteklenmiştir. Yapının süslemelerinde türk-islam özellikleri görülmekle birlikte, kubbeye geçiş sağlayan konsollarda, balkon ve gömme sütunlarda hint etkisi belirgindir. Bir tepe yamacındaki geniş bir teras üzerine kurulu olan Fethpûr camisi de seçmeci üslupta bir yapıdır. Yüz elli basamakla çıkılan caminin revaklı avlusuna, görkemli bir taçkapıdan (Bülend Dervâza) geçilir. Avlunun B.'sında kible yönünde namaz kılınan mekânlar bulunur. Büyük bir alana kurulmuş olan Bicapur camisi, Adil Şah I dönemindedir. Bitirilememiş olmakla birlikte, planı ve sütunlarıyla seçmeci üslupta bir yapı olduğu belirgindir. Avlunun K.'inde, kible yönündeki ana mekân, kırık sivri kemerler ve yalnızca içerden görülebilen küçük kubbelerle örtülü bölümlere ayrılmıştır. Kible duvarının köşelerinde minareler yükselir. Luknov'daki imambara camisi (XVIII. yy.), çok büyük boyutlarda bir yapı olmasına karşılık.tekdüze izlenimi veren bir örnektir.

• ANADOLU TÜRK DÖNEMİ MİMARLIĞI.

Anadolu dışında Karahanlılar ve Gazneliler döneminde oluşan türk mimarlığı, özellikle Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında, çevre sanatlarını etkileyici zengin yapıtlar üretmiştir. Türkler'in yayılmalarıyla birlikte Anadolu'ya taşınan bu mimarlık, burada kendinden önceki kültürlerle kaynaşarak, tarihsel süreç içerisinde yeni biçimler ve üsluplar geliştirmiştir. XI. yy.'dan başlayarak Anadolu'ya yerleşen Türkler, kendi kültürleri doğrultusunda oluşturdukları başta cami olmak üzere, türbe, medrese, zaviye ve tekke gibi yapılarla kentlerde türkleşme sürecini başlatmışlardır. Yeni bir kültür sentezine ulaşılırken, bir yandan yerli ustalar kendi geleneklerini yeni gereksinimlerin doğurduğu ürünlere uydurmaya çalışmışlar, öte yandan İran, Azerbaycan ve Suriye'den gelen ustalar da yerel özelliklere kendi geleneklerini katmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde tam bir üslup bütünlüğüne ulaşılamamış; bu, ancak XIII. yy. başlarında, Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında, siyasal ve ekonomik gücün artmasıyla sağlanabilmiştir. Bu arada, D.'dan gelen kavimlerle mimarlık ve süsleme etkileşimleri olduğu görülür. Sırasıyla Selçuklu, beylikler ve erken osmanlı dönemlerinin izlendiği XI. yy.'dan XVI. yy. ortalarına değin uzanan süreç içinde ve özellikle ilk yıllarda, yeni

yapı tekniklerinden çok yerel özellikteki teknikler uygulanmıştır. Ayrıca anıtsal nitelikteki yapılarda taşın kullanılması da Anadolu'daki türk mimarlığının özelliklerinden biridir. Taş, XII. yy.'dan sonra üretilen tüm anıtsal yapılarda tek taşıyıcı malzeme olmuştur. Öte yandan Anadolu türk mimarlığında çokça görülen, ortası moloz taş, dışı kesme taş duvar yapımı tekniği ise Roma ve Bizans dönemlerine değin uzanmaktadır. Bir başka duvar örme tekniği olan tuğla ve taş dizilerinden oluşan düzen de Roma'dan Bizans'a, oradan da türk mimarlığına geçmiş ve özellikle B. Anadolu'da sürekli olarak uygulanmıştır. Bizans'tan Osmanlılar'a geçen bir başka özellik ise kirpi saçaklı tuğla ve kornişlerdir.

Süslemeye de taş işçiliği önde gelir. Çini ve sırlı tuğla bezeme Büyük Selçuklular ile Anadolu'ya gelmiş, sırlı tuğla kullanımı XV. yy, sonlarına doğru azalırken, çini süsleme osmanlı dönemi sonlarına değin sürmüştür.

Örtü düzeninde de Anadolu içinde ve Anadolu dışında yaratılan öğeler kaynaş-tırılmıştır. XIII. yy.'dan başlayarak tuğla tonoz ve kubbe kullanımı yaygınlaşmış, ancak ahşap kirişli düz tavan örtüsü de Beyşehir ve Afyonkarahisar camilerinde olduğu gibi bir ölçüde uygulanmıştır. Batı Anadolu'da ve kimi beyliklerde kullanılan kubbe, Osmanlılar'da örtü düzeninin temel özelliği olarak en üst düzeye ulaşmıştır.

• **Büyük selçukiu ve ilk beylikler dönemi.** Anadolu'da karşılaşılan ilk cami örnekleri, müslüman Araplar'ın yayılmaya başlamalarıyla birlikte üretilen ve kökeni iran' in Apadana denilen çok ayaklı taht salonlarına değin uzanan "çok ayaklı camiler"-dir. Büyük selçukiu dönemine tarihlenen Anadolu camileri, Diyarbakır, Siirt ve Bitlis Ulu camileridir. Özgünlüklerini büyük ölçüde yitirmiş olan bu camilerden, Diyarbakır Ulu camisi (1091), Anadolu dışı dinsel yapıların etkilerini taşır (Şam Ümeyye camisi). Sonradan yapılan onarım ve eklemelerle büyük bir külliye durumuna gelen yapının kendine özgü nitelikleri de vardır, kubbesiz çapraz şahını, revaklı avlusu, ahşap çatısı ve kare minaresiyle Anadolu mimarlığında tek örnek olarak kalmıştır. 1129'da Irak Selçuklularından Mu-gisetin Mahmut'un onarttığı Siirt Ulu camisi de mihrap önü kubbesi ve ona bağlı eyvanıyla, büyük selçukiu döneminde iran'da yapılmış camilere benzer. Tuğladan sütunlarını birbirine bağlayan kemerlerinde ve mihrap nişinde firuze renkli çini izleri görülür. Minare, yüksek kare kaidesi, yukarıya doğru incelen silindir biçimi gövdesi ve firuze çinili tuğla malzemesiyle Musul Ulu camisi'nin minaresini andırır. Bitlis Ulu camisi (1150) dengeli, bakışık düzende bir yapıdır mihrap önü kubbesi dışardan piramit biçimi bir külahla örtülüdür.

İlk beylikler dönemi mimarlığının cami yapılarında, çok ayaklı planın çeşitli biçimlerde uygulanmış örnekleriyle karşılaşılr. Özellikle Mardin ve Diyarbakır yöresinde egemen olan Artukiular'ın camilerinde ortaya çıkan mihrap önü kubbesi, yapının ağırlık merkezini oluşturur. Bu özellikleriyle artuklu camileri, İran'daki cami planlarından ayrı bir gelişim başlatmışlardır. 1031 tarihli Silvan Ulu camisi, bu gelişimin ilk örneğidir. Yapı, mimari özellikleriyle Mısır'dan Azerbaycan'a değin uzanan bir alanda etkili olmuştur. Mardin Ulu camisi ise XII. yy. artuklu mimarlığının özelliklerini yansıtır. Burada mihrap önü kubbesi iki şahını örtecek büyüklüktedir. Kubbenin dıştan yivli olarak yapılması daha sonra Mardin'de gelenekselleşmiştir. XII. yy.'a tarihlenen Harput Ulu camisi'n-de, yapının içinde yer alan avlu küçülmüş, çevresine mekânlar yerleştirilmiştir. Bu tür bir avlu düzeniyle Anadolu'da ilk kez karşılaşılmaktadır. Yapı, plan özellikleriyle Zevare'deki Mescidi Cuma'yı anımsatmakta, bu da artuklu dönemi camilerinin büyük selçukiu mimarlığından kaynaklandığını göstermektedir. Kızıltepe Ulu camisi de genel plan özellikleriyle Mardin Ulu camisi'ne benzer, ancak avlu köşelerinde yer alan minareler değişiklikler ve yenilikler gösterir. Kesme taştan caminin taçkapısındaki iki renkli taştan dilimli kemerler, Suriye'deki zengi mimarlığının etkilerini taşır. Artuklu mimarlığının genel özellikleri, mihrap önü kubbesi, revaklı avlu, zengin süslemeli taş işçiliği ve avlu köşelerine yerleştirilen çifte minare olarak özetlenebilir.

Tokat, Sivas ve Amasya yörelerinde egemenlik kurmuş olan Danişmentliler'in yapıları genellikle özgün biçimleriyle günümüze ulaşmıştır. Çok ayaklı camilerin ilginç örneklerinden biri olan Sivas Ulu camisi

(1197), on bir şahından oluşan anıtsal bir iç mekâna sahiptir. Cami bu planıyla Artuklu dönemi yapılarından ayrılır. Niksar Ulu camisi de (XII. yy.), kible duvarına dikey uzanan beş şahını ve avlusuz planıyla Sivas Ulu camisi'ne benzer. Kayseri Ulu camisi (XII. yy. ortaları), mihrap önü kubbeli, çok ayaklı camiler planındadır, ancak burada plan uzunlaşmasına gelişmiştir ve ortada küçük bir aydınlatma feneri vardır. XII. yy. ortalarına tarihlenen Kayseri Kөлük camisi, dikey gelişen planı, mihrap önü kubbesi ve aydınlık feneriyle, bu dönem özelliklerini yansıtan örneklerdendir.

Saltuklular'ın Erzurum'da yaptıkları ve XII. yy.'a tarihlenen camiler de belirli bir mimari gelişimin ürünleridir. Ulu cami, mihrap duvarına dikey olarak uzanan yedi şahınıyla, çok ayaklı camilerin ilginç örneklerinden biridir. Yapı mihrap önü kubbesi ve orta şahında yer alan altı dizi mu-karnas dolgulu kare planlı, piramit biçimi örtü düzeniyle dikkati çeker. Mihrap, birbirini kesen sekizgen motiflidir. Erzurum' daki bir başka saltuklu yapısı Kale camisi'dir. Küçük, kare planlı yapıda, mihrap önünde yer alan mukarnaslı kubbe, dıştan yüksek kasnaklı ve koni biçimi çatıyla örtülüdür. Kasnak ve çatıda yer alan silmeler, devingen bir görünüm sağlar. Mengüçükler döneminden Divriği Ulu camisi (1228), çok ayaklı camilerin Anadolu'daki en özgün ve önemli örneklerinden biridir. Yapının mekânı, arap camilerinin tersine, boyuna gelişmiştir. Beş sa-hınlı ana mekân, yirmi beş küçük kubbe ve tonozla örtülüdür. On iki dilimli mihrap önü kubbesi, dıştan piramit biçiminde bir çatıyla kaplanmıştır. Mihrap önü kubbesiyle aynı eksen üzerinde bir aydınlık feneri vardır. Dört taçkapısı bulunan yapı tüm plan özellikleriyle, XIII. yy. mimarlığını yansıtan çok önemli ve özgün bir örnektir. Mengüçükler'den kalan bir başka yapı da daha çok hıristiyan bazilikalarının özelliklerini taşıyan Divriği Kale camisi'dir (1180-1181). Kendi türünün ilk önemli örneklerinden olan yapı mihrap duvarına dikey olarak uzanan üç şahınlıdır; yan sa-hınlar dörder kubbe, orta şahın beşik tonoz örtülüdür. Yöresel bir üslup geliştiren mengüçüklü dönemi camilerinde görülen zengin taş işçiliği, iran'daki Büyük Selçuklu üslubunun sürdürücüsüdür. Danışmentli, artuklu, saltuklu ve mengüçüklü camileri, mimari açıdan büyük selçuklu geleneğine dayanmakla birlikte, kendilerine özgü bir üslup geliştirmiş; Anadolu mimarlığının öteki islam ülkelerinden farklı nitelikte bir gelişim izlediğini göstermiştir.

• **Anadolu selçuklu dönemi.** Bu dönem camilerinin çoğu, küçük ayrıntılar dışında, genel olarak çok ayaklı plan türünü sürdürmüştür. XII. yy.'a tarihlenen Konya Alaettin camisi'nin D. bölümü çok ayaklı camiler planındadır; mihrap duvarına koşut olarak uzanan dört şahınlı ve düz çatılı B. bölümüyse büyük selçuklu ve artuklu mimarlığının plan özelliklerini sürdürür. Taçkapısı, Kudüs, Şam ve Halep'teki zengi yapılarının etkisindedir. Niğde Alaettin camisi de (1223) dönemin tüm özelliklerini yansıtır. Kesme taştan camide sahnınlar mihrap duvarına koşut olarak uzanır. Mihrap önünde yer alan üç kubbeli, üç bölüm ve tonoz örtülü sahnınlar tasarım açısından belli bir yenilik taşır. Ortadaki kare mekân, geçmişin avlularını anımsatır. Minare ise Edirne Üçşerefeli cami'de olduğu gibi, osmanlı döneminin ilk yapılarında görülen üsluptadır. Cami tüm özellikleri ve süslemeleriyle önemli bir deneme ve gelişme ürünü olarak nitelendirilebilir. Anadolu selçuklu sultanı Alaettin Keykubat döneminden Malatya Ulu camisi (1224), ortası havuzlu iç avlusu, eyvanı, mihrap önü kubbesi ve tuğla mimarisiyle, İran'daki büyük selçuklu Ulu camileriyle aynı üsluptadır; bu özellikleriyle Anadolu'daki tek örnektir. 1238 tarihli Kayseri Huanthatun külliyesi, bu dönemden kalan ilk yapı topluluğu olması açısından önemlidir. Malatya Ulu camisi'nin planı, kimi değişikliklerle burada da uygulanmıştır, ancak köşelerde ve yan yüzlerde bulunan yarım altıgen ya da kare planlı kuleler, yapıyı Anadolu'daki örneklerinden ayırır. Çok ayaklı planı olan Kayseri Hacıkılıç camisi (1249), medrese yapılarını revaklı bir avlu çevresinde toplamasıyla ilginç bir örnek oluşturur. Ana mekân mihrap duvarına dikey uzanan beş sahnınlıdır, mihrap önü kubbelidir. Amasya'daki Burmalıminare camisi (XIII. yy.), çok ayaklı cami planıyla bazilika planını birleştiren bir yapı olarak dikkati çeker. Mihrap duvarına koşut olarak uzanan üç şahının ortasındaki daha geniş tutulmuş ve üç kubbeyle örtülmüştür. 1266-1267'de yapılmış olan Amasya Gökmedrese camisi de üç sahnınlıdır. Kubbe ve tonozlarla örtülü caminin ön cephesindeki yalınlık, XIII. yy. başlarında gelişen bir

anlayışın ürünüdür. Yapı, kesme taş malzemesi, K.'indeki medrese işlevindeki bölümleri, uyumlu ölçü ve bezemeleriyle eyvan biçimli taçkapısıyla da ilgi çeker. Develi Ulu camisi de (XIII. yy. sonları), Anadolu selçuklu cami planının özelliklerini sürdüren bir örnektir. Malazgirt Eltihatun camisi (XIII. yy. ortaları), Akşehir Ulu camisi (XIII. yy. başı), Bünyan Ulu camisi (XIII. yy. ortaları) tonoz örtülü, üç sahnalı erken dönem cami planının uygulandığı, mihrap önü kubbesi bulunmayan yapılarıdır. Anadolu selçuklu mimarlığında görülen bir başka cami türü, ağaç direkli camilerdir. Bunlar Gazneliler'in ve Karahanlılar'ın yaptığı camilerin Anadolu'daki sürdürücüleridir. XIX. yy.'a değin örneklerine rastlanılan bu camiler arasında, Konya Sahipata camisi (1258), Afyonkarahisar Ulu camisi (1272), Sivrihisar Ulu camisi (XIII. yy. ikinci yarısı), Ankara Aslanhane camisi (XIII. yy.)ve Beyşehir Eşrefoğlu camisi (1299) Anadolu selçuklu dönemindedir.

- **Akkoyunlular.** G.-D. Anadolu yöresinde egemenlik kuran Akkoyunlular'dan pek çok örnek kalmıştır. Diyarbakır ve yöresinde bulunan bu yapıların mimari özellikleri ve süslemeleri, osmanlı dönemi yapılarıyla benzer gelişmeler gösterir. Diyarbakır'da 1489 yılına tarihlenen Ayniminare ya da öteki adıyla Hocaahmet camisi, yanları düz, ortası çapraz tonozlu, uzun bir mekândan oluşur, girişinde dört bölümlü son cemaat yeri vardır. Şeyhmatar ya da Kasımpadişah camisi (1500) ak -kara kesme taştandır, gövdesi dört sütuna oturan kare planlı minaresi Anadolu' daki tek örnektir. Tek kubbeli bir yapı olan Nebi camisi'nde, mekân yanlara doğru genişletilerek değişik bir plan denemiştir. Safa camisi (XV. yy.) bu denemenin geliştirildiği bir örnektir. Orta kubbe dört paye ile iki duvara oturtulmuştur.

- **Aydınoğulları.** izmir ve çevresinde kurulmuş olan Aydınoğulları Beyliği camilerinde, selçuklu etkisi sürer. Birgi Ulu camisi (1312), bu etkide, beş sahnalı bir yapıdır. Kesme taştan camide, orta şahın tonoz bingili mihrap önü kubbesiyle belirginleştirilmiştir. Minber ve mihrapta da selçuklu süsleme sanatının etkileri görülür. Selçuk isabey camisi (1374), dönemin en önemli yapısıdır. Planıyla Şam Ümeyye camisi'nı anımsatan bu caminin,ortasında sekiz köşeli havuz bulunan revaklı avlusu, Manisa'daki Ulu cami örneğinden önce tasarlanmıştır. Mihrap önü mekânı iki kubbeli olup, küresel bingileri ve kubbe kasnakları selçuklu üslubunda çinilerle süslüdür. Ana mekân mihraba koştur iki sahnalıdır. Yapı çifte minaresiyle beylikler dönemi mimarlığında az görülen bir örnek oluşturur. Caminin anıtsal nitelikteki B. cephesi Bursa, Edirne ve istanbul camilerinin öncüsüdür.

- **Candaroğulları.** Candaroğulları'ndan kalan örneklere Kastamonu, Sinop, Çankırı ve Safranbolu yörelerinde rastlanır. Kastamonu'daki en eski cami, ters T planlı İbnineccar ya da Eligüzel camisi'dir (1353). Tonoz bingilere oturan büyük kubbesi, üç kubbeli son cemaat yeri ye minaresiyle, Bursa Alaettin camisi ve İznik Hacıözbek camisi ile başlayan tek kubbeli yapıların gelişmiş bir örneğidir. Kasaba köyündeki Mahmut bey camisi ise Anadolu'daki ahşap direkli camilerdendir. Yapı son derece ince işçilikli kalem işleriyle süslüdür. Taştan mihrap üzerindeki bezemeler ise Candaroğulları'na özgü bir üsluptadır. Dönemin en önemli yapısı Kastamonu'daki İlyasbey külliyesidir (XV. yy. ortalan). Ters T planlı caminin son cemaat yeri beş kubbelidir. Bu biçimiyle yapı ilk osmanlı camilerine benzer. Mihrap önü kubbesine mukamalı tonoz bingilerle geçilir.

- **Dulkadiroğulları.** Maraş ve Elbistan yörelerine egemen olan Dulkadiroğulları da selçuklu geleneğini sürdüren mimari örnekler vermişlerdir, ancak memluk ve osmanlı mimarilerinden aldıkları öğeleri çeşitli biçimlerde kaynaştırarak zaman zaman kendilerine özgü bir mimari üslup da yaratabilmişlerdir. XV. yy. sonuyla XVI. yy. başlarına tarihlenen Elbistan Ulu camisi' nin kubbesi dört sütuna oturmakta, yanlara doğru yarım kubbelele genişlemektedir. Taçkapının sekiz dizi mukarnaslı nişi selçuklu, renkli taş dizilerinden oluşan mihrabı ise memluk etkisini yansıtır. Maraş Ulu camisi de (1496) selçuklu dönemi ulu cami geleneğini sürdürür. Yedi sahnalı caminin, yuvarlak gövdeli renkli taş süslemeli minaresi memluk etkisindedir. Hatuniye camisi'nin (XV. yy.) minaresi için de aynı özellik belirtilebilir.

• **Eretnaoğulları.** Selçuklulardan ayrı bir üslup geliştiren Eretnaoğulları, Sivas, Kayseri ve Niğde yöresinde egemen olmuşlardır. Niğde'deki Sungurbey cami-si'nin(1335) ilk tasarımı mihrap duvarına dikey olarak uzanan üç şahından oluşuyordu. Orta şahın dört kubbe, yan sarımlar ise çapraz tonoz örtülüydü. D.'daki taçkapı çifte minareliydi. Yapının D. ve K. kapılarıyla mihrabında görülen özenli taş işçiliği özgün üslubuyla da dikkati çeker. Bezemelerde geometrik ve bitkisel motifler arasında, çift başlı kartal, aslan, grifon, vb. figürlere rastlanır. Caminin G.'ine sekiz köşeli bir kümbet eklenmiştir.

• **Germiyanoğulları.** Kütahya ve çevresinde kurulan Germiyanoğulları Beyliği dönemi yapılarında osmanlı etkisi görülür. Kütahya camileri tek kubbeli kare mekânları ve üç kubbeli son cemaat yerleriyle klasik planlı örneklerdir. Duvarlardaki al-maşıklı kesme taş ve tuğla örgü düzeni B. Anadolu'ya özgüdür. Kurşunlu camı (1377) dönemin ilk örneklerindedir. Kare planlı mekân, türk* üçgenlerine oturan bir kubbeye örtülüdür, ishakfakih camisi (1433) Germiyanoğulları'na özgü mimarisıyla dikkati çeker. Yapı, gösterişli ön cephesi, kare kaide üzerinde yükselen yuvarlak gövdeli minaresiyle XV. yy. üslubunu yansıtır. XV. yy. sonlarına tarihlenen Hisarbey camisi'nde de aynı plan özellikleri görülür. Sütun başlıkları türk üçgeni biçimindedir, mihrap XV. yy. üslubunda çini süslemelidir.

• **Hamitoğulları.** G.-B. Anadolu'da, Antalya ve yöresinde kurulan Hamitoğulları Beyliği'nden kalan en önemli cami, An-talya'daki Yivliminare camisi'dir (1373). On iki sütuna oturan altı kubbeye türk üçgenleriyle geçilir. Yapı bu planıyla Anadolu'daki kubbeli ulu camilerin ilk örneklerinden birini oluşturur.

• **Karakoyunlular.** İran'daki büyük selçuklu etkisinde yapı üreten Karakoyunlular D. ve G.-D. Anadolu'da egemendiler. Bu dönemden en önemli örnek Van Ulu camisi'dir (1389-1400). Anadolu türk mimarlığındaki gelişimi vurgulayan yapıda, mihrap önündeki mukarnas dolgulu kubbe, beş sütuna ve mihrap duvarına oturur. Caminin tuğla ve alçı süslemeleri büyük selçuklu sanatının etkilerini taşır.

• **Karamanoğulları.** Karamanoğulları yapıları selçuklu geleneğini sürdürmekle birlikte, kimi yenilikleri de taşırlar. Karaman, Konya, Aksaray ve çevresindeki camilerde, kemerlerle bağlanmış sütunlara oturan düz çatılı, tek kubbeli ya da mihrap önü kubbeli planlar uygulanmıştır. Orta eksende yer alan bölümler kubbeye, öteki bölümlerse çapraz tonozlarla örtülüdür. Aksaray Ulu camisi (1431), enine gelişen dikdörtgen planlıdır, ana mekân kible duvarına dik beş şahına ayrılmıştır. Mihrap önündeki bölüm kubbeye örtülerek belirginleştirilmiştir. 1332'de yenilenen Konya İplikçi camisi de benzer plandadır. Orta şahın küresel bingili üç kubbe, yan satımlar ikişer çapraz tonoz, mihrap önü düz tonoz örtülüdür; anıtsal taçkapı selçuklu etkisindedir. Dönemin öteki önemli yapıları arasında Ermenek Ulu camisi (1302), Sipas camisi (XIV. yy. ortaları), Karaman Yunusemre camisi, Hacıbeyler camisi, Arapzade camisi (1374), Dikbasan camisi (1493) ve Mut Lal camisi (1356-1390) belirtilebilir.

• **Menteşeoğulları.** G.-B. Anadolu'da, Muğla, Milas ve çevresindeki Menteseoğulları dönemi yapılarının en erken ve ilginç örneği Milas Hacıilyas camisi'dir (1330). Caminin son cemaat yeri kiremit kaplı üç kubbeye örtülüdür. Giriş ekseninde yer alan kalın sütunların geniş sivri kemerlerle bağlanmasına karşılık yanlardaki iki küçük sivri kemer değişik bir görünüm yaratır. Dıştan basamaklarla çıkılan minare de Milas'a özgü bir uygulamadır. Ulu cami (1378) selçuklu geleneğini sürdüren bir örnektir. Mihrap duvarına koşut olarak uzanan üç şahınlı yapının mihrap önü kubbeleridir. Minareye gene dışardaki basamaklarla çıkılır. Firuzbey camisi (1394) ters T planıyla dikkati çeker. Balat'taki Cuma camisi (1404) tonoz bingili kubbesiyle, tek camilerin anıtsal örneklerindedir; kubbeye geçiş türk üçgenleriyle başlar, tonoz bingilerle son bulur.

• **Ramazanoğulları.** Çoğu Adana'da bulunan Ramazanoğulları camilerinde zengi ve memluk

sanatının etkisi belirgindir. Çini süslemeler ise osmanlı üslubundadır. Dönemin en eski camisi Akça mescit'tir (1402). Daha çok türbeyi andıran yapı, küresel bingilere oturan tuğla kubbeyle örtülüdür. Kare planlı ana mekân taştandır; yalın taş işlemeli taçkapı selçuklu etkisindedir Ulu cami (1513-1541), beyliğin en büyük ve önemli yapısıdır. Selçuklu, osmanlı, zengi ve memluk etkilerini kaynaştıran caminin minaresi sekizgen gövdelidir. 1558 tarihli Yağ camisi beş şahından oluşan yatık dikkörtgen planlıdır, içteki tonoz örtü düzeni, dıştan düz toprak damla gizlenmiştir.

• **Osmanlılar dönemi.** Osmanlı mimarlığının ilk örneklerine Bilecik ve yöresinde rastlanır. XIV. yy. başlarına tarihlenen kare planlı, orta mekânı kubbeli, dört eyvanlı Orhangazi camisi, daha sonra gelişecek olan merkezi planlı osmanlı camilerinin öncüsüdür. iznik, Bursa, Edirne ve İstanbul'daki ilk dönem camileri, Beylikler dönemi örneklerine benzer. Bunlar genellikle yapım tekniği açısından yapıldıkları yörenin geleneklerini yansıtan, küçük mekânlı, kubbeli, sonradan son cemaat yeri eklenmiş camilerdir, iznik'teki Hacı-özbek mescidi (1355) bunların en eskisidir. Yapının duvar örgü düzeni (bir sıra taş, üç-dört sıra tuğla), daha sonra iznik, Bursa, Edirne ve İstanbul'daki camilerde de uygulanmıştır. Selçuklu mescitleri etkisindeki yapıda kubbe türk üçgenlerine oturur; son cemaat yeri beşik tonoz örtülüdür, iznik'teki Yeşil cami (1378-1391), tek kubbeli ana mekânın, gereksinimler doğrultusunda geliştirildiği ilk örneklerdendir. Selçuklu ve osmanlı yapıları arasında bir geçiş oluşturan cami, Milas Firuzbey camisi ile Balat İlyasbey camisi' ni de etkilemiştir. XIV. yy. sonlarına doğru Bayezit I'nin Mudurnu'da yaptırdığı Yıldırım külliyesi'nin camisinde, tonoz bingilere oturan kubbe büyüklüğüyle, türk mimarlığında önemli bir gelişmeyi vurgular.ilk osmanlı camileri arasında geleneksel özellikleri sürdüren örnekler de vardır. Bursa Ulu camisi (1399), çok ayaklı planıyla bu tür camilerin en önemlilerindedir. Tüm bölümlerin kubbeyle örtüldüğü yapıda, XIII. yy. camilerinde görülen mihrap eksenini üzerindeki üstü açık şadırvanlı bölüm de vardır. Edirne'deki Eski cami(XV. yy.), bu türün daha yalın bir örneğidir.

XIV. ve XV. yy.'larda osmanlı mimarlığı zaviyeli cami denilen bir tür geliştirmiştir. Anadolu'nun türleştirilmesinde etkin bir görev üstlenen tarikatlar ile yakın ilişkisi olan bu yapılar, XII. ve XIII. yy.'ların dört eyvanlı, avlulu medrese ve zaviye planından etkilenmiş, giderek yeni tasarımlar doğrultusunda biçimlenmiştir. Osmanlı devletinin kuruluş ve gelişme döneminin simgesi de olan bu yapıların en eski örneklerine iznik ve Bursa'da rastlanır. Orhan Gazi'nin İznik surları dışında yaptırdığı (1325) mescit ile Bursa Orhan camisi (1339) bu türdendir. Zaviyeli plandaki gelişimin asıl örneklerini Bursa camileri oluşturur. Bursa Yıldırım külliyesi camisi (1382), art arda iki kubbe, yanlarda küçük kubbeli eyvanlar ve bunların yanlarında yer alan tonoz örtülü odalardan meydana gelir. Son cemaat yeri ise anıt-las görünüşlüdür. Cami, planıyla beylik mimarlığından imparatorluk mimarlığına geçişin ilk örneklerinden biridir.

XV. yy. başlarında osmanlı mimarlığının geleneksel plan türleri, doğan yeni gereksinimler doğrultusunda değiştirilmeye ve geliştirilmeye çalışılmıştır. Bursa'da-ki Yeşil cami (1419-1424) bu yaklaşımın önemli bir ürünüdür. Burada, sultan için bir oda, ocaklı tabhane odaları gibi değişik amaçlı bölümler vardır. XIII. yy. medrese eyvanlarının beşik tonoz örtüsü bu camide kubbeyle dönüşmüştür. Murat II' nin Bursa'da ve Edirne'de yaptırdığı camiler de çok işlevlidir, ancak zamanla ibadet ağırlık kazanınca, öteki işlevleri üstlenecek bağımsız yapılar geliştirilmiştir.

Osmanlı devletinin iktisadi ve siyasal gelişimi mimarisinde de izlenebilir. Edirne'deki Üçşerefeli cami'de (1438-1447), yeni tasarımlar, selatin camilerinin öncüsü bir örnekle karşılaşılmaktadır. Yapı, merkezi kubbeli camilerin de ilk örneklerindedir, ikisi bağımsız, dördü duvara bağlı altı sütuna oturan kubbe, yanlara doğru ikişer kubbeyle açılmakta, arada kalan küçük mekânlar da dört kubbecikle örtülmektedir. Böylece enine gelişen bir mekân elde edilmektedir. Osmanlı mimarlığında daha sonraları geleneksel bir öge olan revaklı

avlu, bu yapıda ilk kez kullanılmaktadır. Cami, tüm özellikleriyle osmanlı mimarlığının köşe taşlarından birini oluşturur.

istanbul'daki ilk osmanlı camilerinin çoğu zaviye planındadır, ancak cami olma özelliği gene de ağır basar. 1463 tarihli Mahmutpaşa camisi, Muratpaşa camisi (1465-1471), Rumimehmetpaşa camisi (1471) ve Atikalipaşa camisi (1497) bu nitelikte yapılardır. Rumimehmetpaşa cami-si'ne medrese, ötekilere ise tabhane odaları eklenmiştir. Kimi tek kubbeli yapılarda ise yeni denemelerle karşılaşılmaktadır. Edirne Bayezit külliyesi (1484-1488) camisinin tek kubbeli ana mekânı, yanlarda yer alan dokuzar kubbeli tabhane bölümleriyle genişletilmiştir. 1522 tarihli Yavuzsultanselim camisi'nde de aynı plan uygulanmış, D. ve B. yanlarına beşer kubbeli tabhane odaları eklenmiştir.

istanbul'da selatin yapılar geleneğini başlatan ilk örnek 1463-1470 tarihli Fatih külliyesi'dir. Bu külliye, çok kapsamlı tasarımı, değişik işlevli birimleriyle dönemin örgütsel düzenini de yansıtır, ilk Fatih camisi'nde, ortada büyük kubbe, mihrap önünde ona bağlanan yarım kubbe ve yanlarda üçer küçük kubbe bulunuyordu. Bu planıyla yapı, Edirne'deki Üçşerefeli cami ile çok işlevli Bursa camilerinin bir birleşimini oluşturuyordu. Daha sonra bir depremle yıkılan bu cami XVIII. yy.'da yenilendi. Bayezit II, Şehzade ve Süleyma-niye külliyesi, İstanbul'da selatin külliyesi geleneğini sürdüren örneklerdir. Bayezit II külliyesi (1501-1506) camisi Eski Fatih camisi'ne benzer; Fatih ca-misi'ndeki kubbe gelişimi bu yapıda da sürer. Burada dört ayağa oturan kubbe, K.'den ve G.'den iki yarım kubbe, yanlardan dörder küçük kubbeyle desteklenir. XV. yy.'da kubbe, osmanlı mimarlığının temel biçimlendirici ögesidir. Buna bağlı olarak çok ayaklı ulu camiler planı terk edilmiş, zaviyeli camiler ortaya çıkmıştır. Belirli bir süreç içinde bu camiler de gelişerek yalnızca ibadet işlevi gören, merkezi kubbeli yapılara geçilmiş, merkezi plan Mimar Sinan ile birlikte en yetkin örneklerini vermiştir. Bu türde merkezi kubbe dört ayağa ya da sütunlara oturmakta, yanlardan çapraz tonozlar ya da kubbelerle desteklenmektedir. Köşeler ise küçük kubbeler ya da tonozlarla örtülmektedir. Çemişkezek'teki Yelmaniye camisi (1397-1406), Hacıhamza'daki Sinanpaşa camisi (1506-1507), Elbistan Ulu camisi (XV. yy. sonları), Diyarbakır'daki Fatihpaşa camisi (XVI. yy. başları) merkezi kubbe tasarımının ilk örnekleri arasında yer alır.

Osmanlı camilerinin ana özelliklerinden biri ayin düzeniyle estetik istekler arasında hiçbir zaman bocalamamış olmasıdır. XVI. yy.'a değin lonca anlayışı ve düzeniyle sürdürülen osmanlı mimarlığı, bu yy.'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde ve özellikle Mimar Sinan'ın çabasıyla Şehzade camisi 1543-1548, minarenin şerefesi "Hassa mimarları" denilen örgütün denetiminde gelişmiştir.

XVI. yy.'da Mimar Sinan ve yardımcılarının ürettikleri camilerde osmanlı dinsel mimarlığının en önemli ögesi olan kubbe, yeni denemeler ve atılımlar gösterir. Kubbeli mekân anlayışı sultan camilerinin yanı sıra, küçük yapılarda da egemen olmuştur. Bu yy.'da çoğu Mimar Sinan'a bağlanan camiler, dört ayaklı, altı ayaklı ve sekiz ayaklı vb. olmak üzere, kubbeyi taşıyan sütun sayısına göre sınıflandırılmıştır. 1535-1537 tarihli Diyarbakır Alipaşa külliyesi, bunların ilk örneklerindedir. İstanbul'daki Hasekisultan külliyesi (1538 - 1539) camisindeki tek kubbeli ana mekân ve beş kubbeli son cemaat yeri, yapının klasik şemaya bağlılığını gösterir Şehzade camisi de (1543-1548) merkezi kubbe gelişimindeki ilginç denemelerden biridir. Yanlardaki revaklar, kubbe örtüsündeki devingen görünümle duvarlardaki tekdüzeliği dengeler. Üsküdar Mihri-mahsultan camisi, üç yarım kubbeyle desteklenen ana kubbesiyle oldukça değişik bir tasarımın ürünüdür. Dönemin öteki yapıları arasında İstanbul Sivrikapı' daki Hadımibrahimpaşa camisi (1551), Tekirdağ'daki Rüstempaşa külliyesi camisi (1553), istanbul Beşiktaş'taki Sinanpa-şa camisi (1555) belirtilmesi gereken önemli örneklerdir.

Dönemin en önemli anıtı ise Süleymaniye külliyesi'dir (1550-1557). Planı Bayezit camisi'ne benzer, ana kubbe mihrap eksenindeki iki yarım kubbeyle yanlardaki küçük kubbelerle desteklenir. Dıştan piramidal bir görünüşü olan caminin anıtsal bir avlusu vardır. Mimar Sinan'ın Selimiye camisi'nin habercilerinden biridir. İstanbul Topkapı'daki Karaahmetpaşa külliyesi (1554-1558) camisi de ikisi bağımsız, dördü duvara bitişik altı sütuna oturan kubbesiyle, Sinan'ın, Sinanpaşa camisi'nde uyguladığı planı biraz daha geliştirerek ele aldığı yapılardan biridir. İstanbul Fındıklı'daki Mollaçelebi camisi (1561) de bu türün önemli örneklerindedir. Sinan, İstanbul Eminönü'ndeki Rüstempaşa külliyesi (1561-1562) camisinde sekiz sütunlu planı denemiştir. Büyük ana kubbe, dördü duvara bitişik, dördü bağımsız sekiz sütuna oturur. 1562-1565 tarihli, İstanbul Edimekapı'daki Mihrimah-sultan külliyesi de Sinan'ın önemli yapıtlarındandır. Burada cami, tek kubbeli ana mekân ile yanlarda belirli bir yüksekliğe çıkan üç küçük kubbeli bölümlerden oluşur. Ağırlık kuleleri, aralarındaki kemerler ve alçı süslemeli çok sayıdaki pencerelerle hareketlendirilmiştir. Sinan'ın ilginç yapıtlarından biri de, İstanbul Kadırga'da-ki Sokullu külliyesi'dir (1570-1571). Eğimli bir alana kurulmuş olan caminin avlu revakları arkasına medrese odaları yerleştirilmiş, camiye giriş büyük dersliğin altından sağlanmıştır. Ana mekân altı ayağa oturan kubbeyle örtülüdür; son cemaat yeri yedi kubbelidir, İstanbul Kasımpaşa'daki Piyalepaşa camisi (1573), İznik, Bursa ve Edime camileriyle benzer plandadır, ancak altı kubbeli yapı, yanlarda tonozlarla genişletilmiş, minare ise mihrap eksenine alınmıştır. K., D. ve B.'sına revaklı galeriler eklenerek özgün bir görünüm kazandırılmıştır. 1569-1575 tarihli Edirne Selimiye camisi, Mimar Sinan'ın tek kubbeli yapılarının en yetkin örneğidir. İstanbul Rüstempaşa camisi'nde olduğu gibi sekiz ayağa oturtulan kubbe, Osmanlı cami mimarlığındaki gelişimin doruk noktası sayılır. Ayaklar arasındaki açıklık azaltılarak ana kubbeyi taşıyacak yan kubbeler ortadan kaldırılmış, böylece kubbenin görkemini gölgeleyecek mimari bir öğe kalmamıştır. Yapıdaki merkezi anlayış, köşelerde yer alan minarelerle güçlendirilmiştir. İstanbul Azapkapı' daki 1577 tarihli Sokullumehmetpaşa camisi'nde, Eminönü Rüstempaşa camisi' nin iki katlı planı uygulanmıştır. Fevkanî yapıda, sekiz ayağa oturan kubbe, yanlardaki sekiz yarım kubbeyle desteklenir. İstanbul Eyüp'teki Zalmahmutpaşa külliyesi'nin camisi de aynı plandadır. Ana mekân burada da kubbeyle, bunu çevreleyen U biçimli mahfiller de tonozla örtülüdür, İstanbul Tophane'deki 1580 tarihli Kılıçalıpaşa külliyesi'nin camisinde, Bayezit ve Süleymaniye camilerinin planı yinelenmiştir. Yapı, ortada kubbe, buna bağlı iki yarım kubbe ve ana mekânı çevreleyen çapraz tonozlu bölümlerden oluşur. İstanbul Toptaş'ndaki Atıfvalide sultan camisi (1583), ikisi bağımsız, dördü duvara bitişik ayaklarıyla, altı ayaklı camiler sınıflamasına girer, İstanbul Fatih' teki Mesihmehmetpaşa camisi ise sekiz ayaklı planı sürdürür. Cami, üçer kubbeli bölümlerle yanlara doğru genişler.

Osmanlı imparatorluğu'nun siyasal ve iktisadi açıdan zayıflaması mimarlığı da etkilemiştir. XVI. yy. sonlarından başlayarak, önceki dönemin anıtsal külliyelerinin yerini daha küçük boyutlu külliyeler almıştır. Bunların en önemlisi Sultanahmet külliyesi'dir. Mimar Sinan'ın XVI. yy.'da ortaya koyduğu ürünlerdeki denemeler ve atılımlar, onun etkisinde kalan öğrencilerince sürdürülmüş, camilerde merkezî plan uygulanması devam etmiştir. Mimar Davut Ağa'nın ürünü olan Cerrahpaşa külliyesi (1593-1594) bu anlayışın ürünlerinden biridir. Cami, altı ayaklı şemayı geliştiren örneklerdendir. Aynı mimarın yapıtı olan Eminönü'ndeki Yenivalide külliyesi'nin camisi, ortada büyük kubbe, yanlarda yarım kubbe, köşelerde küçük kubbelerle örtülüdür. Yapıda dört ayaklı şemaya dönülmüş, D. ve B.'sına iki katlı galeriler eklenmiştir. Sultanahmet külliyesi (1609-1617), kimi yeniliklere karşılık klasik üslubu sürdürür. Caminin en önemli özelliği Şehzade camisi'nde denenilen dört ayaklı şemanın yinelenmesidir. Ayrıca 260 pencereyle aydınlık bir mekân yaratılmıştır. Yapının bir başka yeniliği, altı minarenin revaklı avluya ustalıklı bağlanmasıdır. Revaklar yirmi altı sütuna oturan otuz kubbeyle örtülüdür. Genel görünüşüyle yapıda, güçlü bir kütleli bütünlüğe ulaşılmıştır.

XVII. yy.'da büyük camilerin yapımı azalmıştır. Bu dönem camilerin kimileri, külliyeler içinde yer alan tek kubbeli örneklerdir, İstanbul Üsküdar'daki Çinili külliye'nin (1640) camisi çok küçük boyutlu bir

yapıdır, ancak üç yanı çevreleyen ahşap galeriler biçimindeki son cemaat yeriyle dikkati çeker. İstanbul Divanyolu'ndaki 1661 tarihli Köprülü külliyesi'nde ise han ve dükkânlar önem kazanmıştır, sekiz köşeli mescit ise dersane işlevini de üstlenmiştir. Aynı yol üzerindeki, 1681 -1690 tarihli Karamustafapaşa külliyesi' nin mescidi, İstanbul Fatih'teki Amcazadehüseyinpaşa külliyesi mescidi de aynı özellikte yapılarıdır.

Anadolu'daki külliyelerin camileri kare planlı, kubbeli örneklerdir. Safranbolu'daki Köprülü camisi (1662), Vezirköprü'deki Taşkale camisi (1659), Ulukışla'daki Öküz Mehmetpaşa camisi ve İncesu'daki Karamustafapaşa camisi de aynı özellikte yapılarıdır. Elmalı'daki 1608 tarihli Ömerpaşa camisi, geçmiş örneklerle bağlı mimarisıyla dikkati çeker. Kubbeyi taşıyan dört kemer köşelere bağlanmış, kemer araları ince bir duvarla örülmüştür. Merzifon'daki Karamustafapaşa camisi (1667) ise XIV. yy. camilerinden esinlenen mimarisıyla ilginç bir örnek oluşturur.

Bu dönemde merkezi yetke sürmekle birlikte, özellikle G.-D. Anadolu'da geleneksel özellikler taşıyan yapılar vardır. Mardin'deki Zairi ya da Şeyh Muhammet-ezzerrar camisi (1690-1691), mihrap önü kubbesi ve öteki bölümleri çapraz tonoz örtülü enine gelişen mekânıyla, bu türe örnektir. Diyarbakır'daki Nasuhpaşa camisi (1606-1611), kare planı, dört ayağa oturan küresel bingili kubbesi ve çapraz tonoz örtülü yan mekanlarıyla yörenin ilginç yapılarından. Bitlis'teki Aynelba-rüt camisi (1664-1665), Taş mescit ve Aşağıkale camisi de yerel özellikler taşıyan örneklerdir.

Mimar Sinan'ın Osmanlı mimarlığında yarattığı etkiler XVIII. yy.'la birlikte azalmaya başlar. Bu dönemde görülen yenileşme istekleri mimarlığı da etkilemiştir. Siyasal açıdan çökme sürecine giren ülkede, yabancı ve azınlık mimarların seçmecî bir anlayışla gerçekleştirdikleri yapılarda, Batı'nın mimari öğeleriyle, Türk-İslam mimarisinin yüzlerce yıl içinde yarattığı öğeler yüzeysel ve karmaşık bir biçimde kaynaştırılır. Dönemin en önemli örneği Si-mon Kalfa'nın ürünü olan Nuruosmaniye camisi'dir (1748-1755). Barok ve rokoko üsluplarının etkilerini taşıyan caminin ana mekânı tek kubbe, son cemaat yeri beş küçük kubbedir. Dokuz küçük kubbeyle örtülü, çok köşeli avlusuyla bu yapı, öteki uygulamalar arasında tek denemedir. Bu dönemden bir başka örnek İstanbul'daki Ayazma camisi'dir (1757-1760). Mihrişah Emine Sultan için yaptırılan caminin küresel bingili kubbesi yüksek bir kasağa oturur. Mehmet Tahir Ağa'nın ürünü olan Laleli camisi (1759-1763) sekiz ayaklı şemayı yineler, ancak dönemin yaygın süsleme motiflerini de yansıtır. Bu yapı, Türk mimarların o günkü mimari koşulları yorumlayışlarını ve geleneklere bağlılıklarını göstermesi açısından çok ilginç ve başarılı bir örnek oluşturur. Mehmet Tahir Ağa'nın başmimarlığı döneminden Zeynep Sultan camisi (1769), tek kubbeli planıyla geleneklerden kopmamış bir yapıdır. Beylerbeyi camisi (1778) ve Eyüpsultan camisi (1789-1800) dönemin belirtilmesi gereken örnekleridir. Bu yapıların tümünde geleneksel planlar uygulanmış, ancak dışta ve içte barok ve rokoko üslupta süslemeler kullanılmıştır. Ayrıca rampayla çıkılan hünkâr mahfilleri gibi yenilikler de dönemin belirgin özellikleridir. XIX. yy. barok ve rokoko'nun yanı sıra, ampir ve yeniklasik üslupların uygulandığı bir dönemdir. İstanbul Tophane' deki Nusretiye camisi (1826), Üsküdar' daki Selimiye camisi (1804), Ortaköy'deki Ortaköy camisi (1853), gene aynı yıla tarihlenen Dolmabahçe camisi ile Aksaray'daki Valide camisi (1871), baroktan ampir'e geçişi örnekleyen yapılarıdır.

XVIII. yy.'dan sonra Anadolu'da üretilen camilerin önemli bölümü tek kubbeli, kübik mekânlı yapılarıdır, merkezi kubbeli camilerin sayısı azdır. Anadolu camilerinde Batı etkisi zayıftır, dış cephelerde barok ve daha sonraki üslupların etkisi pek görülmez. Bu yapılara genellikle yalınlık egemendir, ancak daha

önceki dönemlerde olduğu gibi iç mekânlar zengin bezemelidir. Aydın'daki Cihanoğlu camisi (1756) ise şadırvanı, tonoz bingilerinde ve kubbesindeki C ve S kıvrımlı süslemeleri, alçıdan yapılmış meyve kâseleri ve gir-land motifleri ve kartuşlarıyla barok üslubun etkilerini yansıtır. Bu dönemden öteki örnekler arasında Gülşehir'deki Kara-vezir camisi (1779), Yozgat'taki Çapanoğlu camisi(1777-1779), izmir'deki Kemeraltı camisi, Safranbolu'daki izzetmehmetpa-şa camisi, Söke'deki İlyasağa ve Kuşada-sı'ndaki Hacızıyabey camileri, Konya'daki Aziziye camisi (1867), Soma'daki Hızıril-yas camisi (1791), Yozgat'taki Cevahirali efendi ve Başçavuşoğlu camileri (1800-1801), izmir'deki Kestanepazarı camisi (1838'de yenilendi) sayılabilir.

XX. yy. başlarında özellikle Birinci ulusal mimarlık akımı üslubunda camiler yapıldı. Mimar Kemalettin'in istanbul'daki Bebek cami (1912) ve Bostancı camisi (1914-1915) bu dönemin seçkin örnekleridir. Vasfi Egeli'nin yapıtı olan Şişli camisi ise (1945) ikinci ulusal mimarlık akımı içinde değerlendirilir, ilk tasarımını Vedat Dalokay'ın yaptığı, ancak çeşitli nedenlerle daha sonra Hüsrev Tayla tarafından projelendirilen Ankara Kocatepe camisi'nde, XVI. ve XVII. yy. klasik osmanlı mimarlık öğeleri seçmeci bir üslupta kaynaştırılmıştır. Vedat Dalokay'ın Pakistan' daki İslamabad camisi (1969), taşıdığı çağdaş çizgilerle belirtilmesi gereken ilginç bir çalışmadır.